

A maszk és a jelmez szerepe a kora újkori Magyarországon*

A nagy állami ünnepek, így a magyar királykoronázás vagy az erdélyi fejedelem beiktatásának elemzése a kora újkori magyar rítuskutatás megszokott terepének számít.¹ Ezúttal azonban nem ezeket, hanem azokat a „hétköznapi ünnepeket” vizsgálom, amelyeket a spontán igény vagy a keresztény egyházi évhez való igazodás hívott életre. Ezek az ünnepek a társadalom széles rétegeinek bevonásával zajlottak, hol az elit, hol pedig a nép kezdeményezésére. A „kép és hasonmás”² vizsgálata, a ceremónia és a valóság feltárása izgatott mindvégig. Mit fed el és mit fejez ki a valóságból a maszk, a jelmez, amelyek a legfontosabb eszközei a kora újkori Magyarország maszkarádéinak, szép magyar kifejezéssel élve: „jelmezes alakoskodásainak”? A „nagy” és a „hétköznapi” ünnepek nem álltak túl távol egymástól, így az előbbieket dramaturgiai lebonyolításának tanulságait – az ünnepség mint műalkotás definíciójának meghatározásakor – nem hagyhattam figyelmen kívül.

Tanulmányomban öt – eddig e szempontból még nem elemzett – kiadott vagy kiadatlan forrást, illetve kérdéskört vizsgálok. Ezek a következők:

1. Stephanus Pighius (Wenen) Justus Lipsiushoz írott levele, amely 1572. szeptember 10-én egy Bécsben megrendezett ünnepségről számol be.³
2. Brandenburgi Katalin megbotránkozott ruházódásának kérdése.

* Néhány nappal tragikus szerencsétlensége előtt kapta meg szerkesztőségünk Szabó Péter írását. Az olvasó elhunyt kollégánk utolsó tanulmányát tartja kezében.

- 1 E tekintetben örvedetesen megszapordtak a kutatások. A teljesség igénye nélkül: *Pálffy Géza*: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. *Századok* 138. (2004) 1005–1101.; *Uő*: Magyar címerek, zászlók és felségjelvények a Habsburgok dinasztikus-hatalmi reprezentációjában a 16. században. *Történelmi Szemle* 47. (2005) 241–275.; *Uő*: Állami és nemzeti reprezentáció az újkori Magyarországon: a magyar uralkodókoronázások és a Szent Korona (1526–1916). Kutatási munkaterv a Lendület II. Programra (2012–2017). *Történelmi Szemle* 54. (2012) 491–502.; *B. Szabó János–Erdősi Péter*: A hatalomátadás szertartásai az erdélyi fejedelemségben. *A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője* 4. (2001) 4. sz. 91–107.; *Papp Sándor*: „A törökkel megbékélyék valamin lehet, lehetetlen, hogy kegyelmed a török hatalma ellen hadat viselhessen...” (Pázmány Péter I. Rákóczi Györgynek). In: *Athnamé-vizsgálatok. Köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta kéziratát.*
- 2 Ezt a kifejezést Marosi Ernőtől kölcsönöztem. *Marosi Ernő*: Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1995. (Művészettörténelmi Füzetek 23.)
- 3 Iusti Lipsi epistolae. Pars. I. Ed. Alois Gerlo. Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, Brussel, 1978. 75–78. Stephanus Pighius (Wenen) Lipsiushoz. Bécs, 1572. szeptember 10.

3. A bécsi udvari levéltárban fennmaradt *Zeremonialprotokolle*.⁴

4. A Forgách Ádám valamelyik felvidéki kastélyában az 1660-as évek táján tartott farsangi „jelmezes alakoskodásról” ránk maradt beszámoló.⁵

5. Esterházy Pál Antal 1752. június 17-én lezajlott nápolyi bevonulásának leírása.

A jelmezekkel kapcsolatos vizsgálatokban ezúttal elsősorban azt a kérdést tettem fel, ami az öltözködéstörténeti vizsgálatokban élen járó francia történészeket régóta izgatja: „Vêtements ou costumes?” – „Öltözet vagy jelmez?” Mikor jelent meg a csak a testet burkoló, pusztán használati célú, a természet kiszámíthatatlan szeszélyeitől óvó öltözék mellett a jelmez, a „*costume de carnaval*”, a szimbolikus üzenetet közvetítő ruha?⁶ A terjedelmes, nemzetközi kitekintésű bevezetőt szükségesnek tartom a merőben új – a hazai szakirodalom által alig érintett⁷ – téma megértéséhez. E bevezető, a téma jellegéből fakadóan, a történelem és a művészet-történet határmezsgyéjén jár.

A hatalom maszkjai és álarcjai: ókori és középkori hagyományok

A fenség közvetlen tiszteletére, képviselétére szánt alkotásokat általában az *imago*, azaz ’kép, arckép’ megnevezéssel illeti az egykorú latin irodalom.⁸ Már az ókorban is kialakult az a szokás, hogy a császárokról elhunytuk után viaszmaszkt készítettek. Az *imago cerea*, a viaszbábu, az *imagines (maiorum)*, az ősök viaszálarcjai már elmozdulást jelentenek a főképp kortársi tiszteletet manifesztáló imago-alkotásoktól. Az elhunytól készült emlékezeti tárgyak a hús-vér valóságtól eltávolodott árnykép lenyomatai voltak.⁹ Újabb állomás volt az uralkodói repre-

4 Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchiv, Hofzeremoniell-departement, Zeremonialprotokolle (= ÖStA HHStA Zeremonialprotokolle) AB XII/5. Bd. 2. (1660–1674). A jegyzőkönyveknek létezik egy külön fogalmazványsorozata (ÖStA HHStA Zeremonialprotokolle, Konzepte). A sorozat nem teljes, csupán a 19. század elejéig tart. Fazekas Istvánnak (Bécsi Magyar Levéltári Delegáció) itt köszönöm meg mindig önzetlen segítségét.

5 Egy hajdani jelmezes társaság. Közli és a bevezető tanulmányt írta b. Mednyánszky Dénes. Történelmi Tár 1. (1878) 361–368.

6 Ezzel a kérdéssel indul Daniel Roche nagy műve, a *La culture des apparences*. In: *Uő: Une histoire du vêtements XVIIe siècle–XVIIIe siècle*. Fayard, Paris, 1989. 11–29.

7 Egyedül R. Várkonyi Ágnes foglalkozott a témával: *R. Várkonyi Ágnes: Az öltözködés filozófiájáról*. Történelmi Szemle 53. (2011) 503–537.

8 Latin–magyar szótár. Szerk. Györkösy Alajos. Akadémiai, Bp., 1975. 264.; *Imago Imperatorum*. Porträts der Kaiser und Könige des heiligen römischen Reiches deutscher Nation. Hrsg. Eva Sailer et al. Karolinger, Wien, 1992. 7–176.

9 Az ókori császárok viaszmaszkjairól mint a középkori Európa császárai és királyai halotti maszkjainak, képmásainak, *effigiéseinek* előzményeiről: *William Hope: On the Funeral Effigies of the Kings and Queens of England*. *Archeologia* 60. (1907) 2. sz. 517–570.; *Julius Schlosser: Geschichte der Porträtbildneri in Wachs*. *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses* 29. (1910) 185.

zentációban, amikor Angliában az érett középkorban kialakult az a jogi doktrína, miszerint a királynak két teste van: a fizikális és a méltósági teste. Az utóbbi elképzelés egy szimbólum megteremtésének lehetőségét hordta magában.¹⁰ Ez volt az *effigies*, a képmás, a bábu, az eszménykép, amelyet általában fából faragtak ki, a király alakját imitálva. A bábu arcára általában a király halotti maszkját tették, míg testét bíbor-, tehát egyáltalán nem gyászos ruhába öltöztették.¹¹ Az *effigies* használatát, végtisztességi szokását átvették a francia királytemetések rendezői is, sőt az Anjou-dinasztia is meghonosította a késő középkori Magyarországon. Az *effigies*-lovagok¹² I. Károly székesfehérvári temetésén 1342-ben – különböző öltözetük révén – a király legfőbb hadúri szerepét reprezentálták az egyes fegyvernemek felett. „Az első lovon ülő vitéz a királyi méltósághoz illő lövő fegyverzetbe volt öltözve, a másik dárdaökleléshez volt felszerelve, a harmadik, a legpompásabb lovon ülő pedig a királyi méltóságot megillető harci fegyverzetbe, a hadba vonulásra felvértezten. A három lovon ülő három vitéz sisakján a hadi jelvény egy-egy struccmadárforma volt, arany koronával ékesítve, ilyen jelvényt szokott viselni a király úr, míg élt.”¹³ Az *effigies*-lovagok megbontották a fenség kultuszának monolitikus, idolszerű *imago*-hagyományát: több szerepben mutatták be a királyt. Így utat nyitottak a reprezentáció burjánzása, a jelmezek, a maszkok világa felé.¹⁴

A neolatin nyelvekben – például a francia nyelvben – ez idő tájt terjedt el a politikai és egyéb okokból fakadó sajátos reprezentáció¹⁵ kifejezésére a *masque*, az álarc vagy maszk szó.¹⁶ A késő középkor és kora újkor határán már „tombolt” a maszkarádék szokása. II. Lajos állítólag ördögnek öltözött egy farsangi bálon. Főgel József, II. Lajos udvartartásának kutatója szerint: „Lajos felöltözve Luczifernek, ökörszarvakat és lábakat öltve, gólyacsőrrel és kígyófarkkal ülte a húshagyót.”¹⁷ Az álarcos ünnepek divatja Főgel József szerint német befolyást mutat: „Máriával jöttek át hozzánk ez ördögi jelmezek, és fenevad öltözetek”, ám

10 Ernst Kantorowicz: *The King's Two Bodies*. Princeton University Press, Princeton, 1957. 400–420.

11 Az *effigies*-használatra az első példa II. Henrik angol király temetése 1189-ben Londonban. *Ralph Giesey*: *The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France*. Droz, Genève, 1960. 22.; *Wolfgang Brückner*: *Bildnis und Brauch. Studien zur Bildfunktionen der Effigies*. Schmidt, Berlin, 1966.

12 A kifejezést Marosi Ernőtől vettem át. *Marosi E.*: i. m. (2. jz.) 46.

13 *Johannes de Thurocz*: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Ed. E. Galántai–J. Kristó. Akadémiai, Bp., 1985. 154–159.; *Thuróczy János*: *A magyarok krónikája*. Kiad. Horváth János. Helikon, Bp. 1978. 242–248.

14 Régi magyar öltözködés. Viseletek dokumentumok és források tükrében. Összeállította Mojzsis Dóra. Magvető, Bp., 1988. 7–476.; *Margaret Scott*: *Kleidung und Mode im Mittelalter*. Aus dem Englischen von Bettina von Stockfleth. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2007. 7–160.; *Roche, D.*: *La culture des apparences* i. m. (6. jz.) 11–564.

15 A színlelés nem feltétlen vizuális érzékelésben megsejthető és megfejthető formáinak latin etimológiai gyökereiről (disszimuláció = eltitkolás, szimuláció = tettetés, inszimuláció = hamis tanúság): *Szabó Péter*: *Brandenburgi Katalin tettetési a hit és a török hűség dolgában*. In: *Színlelés és rejtőzködés*. A kora újkori magyar politika szerepjátékai. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. L'Harmattan, Bp., 2010. 109–123.

16 Francia–magyar kéziszótár. Szerk. Eckhardt Sándor. 4. kiad. Akadémiai, Bp., 1968. 513.

17 *Főgel József*: *II. Lajos udvartartása 1516–1526*. Hornyánszky, Bp., 1917. (reprint: *Históriaantik*, Bp., 2010.) 117.

jegyzeteiben rögtön hozzátette, hogy a német befolyás csak közvetítője volt az olasz – elsősorban Ferrarában kialakult – divatnak, ahol a kor legkiválóbb maszkjait készítették.¹⁸ A társadalmi elit körében felkarolt álarcos jelmezvilág megújulásához nagymértékben hozzájárult az egzotikumok iránti érdeklődés fokozódása, amely a nagy földrajzi felfedezésekhez kapcsolódott. A „vadember” kultuszát már II. Lajos közvetlen környezetében is megfigyelhetjük. 1519 farsangján Brandenburgi György vadembernek öltözött.¹⁹ Franciaország királyi ünnepeit valósággal eluralta a vadember-kultusz: a vadember ekkor vált emblemikus jelmezzé. II. Henrik francia király 1550. október 1-i roueni bevonulásakor a Szajna partján egy brazil erdőt imitáltak, ahol vademberek sokasága lepte el a tájat.²⁰ A vadember persze nem azonos pusztán az indiánnal (*Indio*),²¹ a kolonizáció idején Amerikában, Brazíliában talált bennszülöttekkel. A vadember ugyanis a középkori heraldikában pajzstartó, „a tulajdonos nagy erejű szolgája, védelmezője. A nagy földrajzi felfedezések után a civilizatorikus és erkölcsi értékek viszonylagosságát érzékeltetik a vadember figurájával (pl. Shakespeare: *A vihar* című művében)”²² A vadember szőrből készült ruházatával tehát egy igazi jelmezes figura, akivel az európai ember egy számára fontos szimbólumot akart kifejezni. Viszonylag későn, de Bethlen Gábor udvarába is megérkezett a vadember kultusza. A fejedelem Brandenburgi Katalinnal kötött házassága alkalmával (Kassa, 1626. március 2.) a lakodalomra díszes ünnepi asztalt készítettett. László mester, Bethlen Gábor szakácsa látványételei (Schau-Essen) között ott szerepelt „egy vadember, kinek keziben egy csorgó víz magossan megyen fel”.²³

Az alsóbb társadalmi szintek maszkjai. A hatalmat éltető és bíráló népünnepélyek

A humanizmus, az emberközpontú világszemlélet következménye volt, hogy polgári körökben is elterjedt a halotti maszkok kultusza a reneszánsz kori Itáliában. Giorgio Vasari a művészéletrajzokat tartalmazó írásának, a *Vitáknak* első, 1550-ben megjelent firenzei kiadásában, az Andrea Verrocchio festő, szobrász, építész pályafutását bemutató portrévázlatban a következőket írja: „Az ő idejé-

18 Uo. 117.

19 Uo. 116.

20 *Josèphe Chartrou*: Les entrées solennelles et triomphales à la Renaissance, 1485–1550. PUF, Paris, 1928. 136.

21 Definíciója: Entdeckung und Eroberung der Welt. Die Grundlegung der modernen Welt. Spätmittelalter, Renaissance, Reformation. Hrsg. Ruggiero Romano–Alberto Tenenti. Fischer, Frankfurt a. M., 1967. 203.

22 *Eörsi Anna*: Vadász/vadászat. In: Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából. Szerk. Pál József–Újvári Edit. Balassi, Bp., 1997. 499.

23 *Szabó Péter*: Bethlen Gábor lakadalmara czinalt ekessegek. In: *Collectanea Tiburtiana*. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk. Galavics Géza–Herner János–Keserű Bálint. JATE, Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez) 449.

ben keletkezett az a szokás, hogy kis költséggel megmintázzák a halottak arcát, ezért látni Firenze valamennyi házában a kandallók, az ajtók, az ablakok és a párkányok fölött temérdek olyan jól kidolgozott természetes portrét, hogy mind-egyikük elevennek tűnik.²⁴ Az egyéniség „maszkban” történő megörökítése a reneszánsz kor szokásává vált.

Az álarcos bál hozzátartozott a VIII. Henrik mellett kialakult „fiatal szubkultúrához” – írja Kubinyi András.²⁵ Valójában arról volt szó, hogy a londoni központ, az új abszolutista kormányzási mód gyakorlásának biztos tudatában „megengedhette magának” – a királyság reprezentatív dicsőítése mellett – azt a szabadosságot, hogy az egyéb társadalmi rétegek is reprezentáljanak. Ez a magatartás teljesen harmonizált az angol abszolutizmus rendekkel együttműködő – Európában páratlan – jellegével. Ám az álarcos, jelmezes reprezentáció ekkorra már mély, középkori örökséggel is rendelkezett. „Az egyházi felvonulások kétségtelenül már a kora középkor óta alkalmul szolgáltak az álruhában való megjelenésre, akár a szentséget és a körbehordozott szentképeket meg ereklyét kísérő angyalgyermek alakjában, akár a passiónak a menetben részt vevő szereplői vagy a keresztjét vivő Krisztus, a poroszlók és katonák, a szent nők alakjában.”²⁶ A Kardos Tibor szerkesztette *Régi magyar drámai emlékek* című kötet ugyanezt a felfogást hangsúlyozza.²⁷ A processziók – különösen Itáliában – fényűző keretek között zajlottak, látványukban egyre inkább a világi jelentés dominált. Észak-Itáliában a processziókból fejlődött ki a *trionfo*,²⁸ a díszfelvonulás, amely a városállamok vezetőit és a zsoldosvezéreket dicsőítette a kocsin ülő és gyalogló emberek kíséretében. Ezekben az ünnepségekben Jacob Burckhardt megállapítása szerint, „az úrnap körmenet és a farsangi menet a pompának közös stílusában találkozik”.²⁹ Az utóbbi időkben fellendülő ceremóniakutatás

24 Andrea Verrochio festő, szobrász és építész élete. In: *Giorgio Vasari: A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete*. Vál. Vayer Lajos. Ford. Zsámboki Zoltán. Magyar Helikon, Bp., 1978. 382.

25 Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. Koszta László. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1995. 333–334. Hivatkozott mű: *David Starkey: Intimacy and Innovation: the Rise of the Privy Chamber 1485–1547*. In: *The English Court. From the Wars of the Roses to the Civil War*. Ed. David Starkey. Longman, London, 1987. 80., 104. Az I. Erzsébet kori Anglia politikai szimbólumairól: *András Kiséry: Emblems of the Polity*. In: *The Iconography of Power Ideas and Images of Rulership on the English Renaissance Stage*. Ed. György E. Szőnyi–Rowland Wymer. JATE Press, Szeged, 2000. (Papers in English & American Studies 8.) 161–179.

26 *Jacob Burckhardt: A reneszánsz Itáliában*. Ford. Elek Artúr. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp., 1978. 260.

27 *Régi magyar drámai emlékek. I–II*. Szerk. Kardos Tibor. Akadémiai, Bp., 1960. I. 142–144.

28 *Werner Weisbach: Trionfi*. Grote, Berlin, 1919.; *Johann Wolfgang Goethe: Julius Caesar diadalmenete, Mantegna festménye*. In: *Uő: A műalkotások igazságáról és valóságosságáról*. Ford. Rajnai László–Rónay György. Vál. Rózsa György. Corvina, Bp., 1980. (Művészet és Elmélet) 179–194.

29 *Burckhardt, J.: i. m.* (26. jz.) 252.

kibővítette a „menet” formájában felfogott ünnepségek³⁰ műalkotásként értelmezhető definícióját, s a nagy felvonulások kutatásába erőteljesen bevonták az uralkodói bevonulások és az ezekhez kapcsolódó koronázási menetek, majd a halotti menetek vizsgálatát.³¹ Ebből a kutatásból nem maradtak ki a magyar történeszek, művészettörténeszek sem.³²

Az egykorú képzőművészet is jelzi a társadalmi elit reprezentációjában a jelmezek, a kellékek felé való elmozdulást. E felsőbb társadalmi réteg tagjai a fennmaradt képmásokon is úgy tűntek fel, mint egy maszkarádé. Corvin János 1490 előtt keletkezett arcképén úgy jelenik meg – Mikó Árpád elemzése szerint –, „mint-ha csak egy portékáját kínálgató kereskedő szórólapját látnánk magunk előtt”.³³ A sallangok, a mellékletek, a jelmezek ekkor kezdtek szinte önálló életet élni. Egon Friedell osztrák kultúrtörténész szerint a reprezentatív ember a maga képviselőletével szinte kiszolgáltatta a nyilvánosság befogadói igényét. „A reprezentatív ember [...] testesíti meg azt a diagrammát, alaktani alaprajzot, mely minden valóságos ember természetében rejtőzik.”³⁴

30 *Mathias F. Müller*: Werke für Ewigkeit – Kaiser Maximilian I. und Erzherzog Ferdinand II. Kunsthistorisches Museum. Sammlungen Schloß Ambras, 6. Juli bis 31. Oktober 2002. [Kiállításmertető]. *Frühneuzeit-Info* 13. (2002) 152–157.

31 *Aleksander Gieysztor*: „Ornamenta regia” w Polsce XV wieku. In: *Sztuka i ideologia XV wieku*. PWN, Warszawa, 1978. 155–163.; *Uő*: Spektakl i liturgia Polska koronacja królewska. In: *Kultúra elitarna a kultúra masowa w Polsce późnego średnio-wieczna*. Pod. red. Bronisława Gieremka. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978. 9–10.; *Ewa Śnieżyńska-Stolot*: Dworski ceremonial pogrzebowy królów polskich w XIV wieku. In: *Sztuka i ideologia i. m.* 89–100.; *Jan Białostocki*: A halál kapuja. Ford. Széphelyi Frankl György. In: *Uő*: Régi és új a művészettörténetben. Szerk. Marosi Ernő. Corvina, Bp., 1982. 183–205.; *Uő*: Művészet és vanitas. Ford. Tóth Sándor. Uo. 206–231. Bármennyire is szerettem volna kutatásomba bevonni a tér- és teremvizsgálatokat, az ülésrendeket, az épületek szimbolikus kommunikációját, jelen tanulmányomban a „menetszerű” ceremóniák elemzésére korlátozódtam. Az előbbiekről: *Susanne Rau*: Öffentliche Räume in der Frühen Neuzeit. Eine Problemskizze zu Raum und Öffentlichkeit mit einem Tagungsbericht. *Frühneuzeit-Info* 13. (2002) 75–86.; *Michail A. Bojcov*: Qualitäten des Raumes in zeremoniellen Situationen: Das Heilige Römische Reich, 14.–15. Jahrhundert. In: *Zeremoniell und Raum*. IV. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Thorbecke, Sigmaringen, 1997. (Residenzenforschung 6.) 129–153. Kedves kollégámnak itt fejezem ki tanácsaiért köszönetemet. A halotti menetekről: *Elisabeth Wolfik*: „Was auf solches unser Ewiglichs absterben unser Fürstliches Begrebnus belange...” Tod, Begräbnis und Grablege Erzherzog Ferdinand II. von Tirol (1529–1595) als Beispiel für einen „Oberschichtentod” in der Frühen Neuzeit. *Frühneuzeit-Info* 11. (2000) 39–67.

32 *E. Kovács Péter*: Ceremónia és politika. Zsigmond bevonulásai Itáliában. *Történelmi Szemle* 55. (2013) 351–379.

33 *Mikó Árpád*: A reneszánsz Magyarországon. Corvina, Bp., 2009. (Stílusok – Korszakok) 18.

34 *Egon Friedell*: A reprezentatív ember. In: *Uő*: Az újkori kultúra története. Holnap, Bp., 1993. 46–47.

Az ünnepség mint „műalkotás”

A színvonalas ceremóniarendező (*festaiuolo, organisateur de la fête*) az ünnepi menetet, az egyházi processziót, a farsangi menetet, a triumfális felvonulást, az uralkodói bevonulást,³⁵ a koronázási menetet,³⁶ a halottas menetet³⁷ a műalkotás szintjére emelheti. A koronázási menet esetében ez a kérdés foglalkoztatta Johann Wolfgang Goethét is. 1764. április 3-án József trónörökösét Frankfurtban római királlyá koronázták. Goethe látta a koronázási menetet, s leírta azokat az ismérveket, amelyek révén a menet – szerinte – a műalkotás (*Kunstwerk*) szintjére emelkedett. Goethe művészi-esztétikai meghatározásában a saját korában megújuló „színhátszás” s az ünnepi menet részleges analógiájából indult ki: „Az ünnepélyeket, hivatalos aktusokat eléggé találóan olyan színelőadáshoz hasonlítottam, melyre időnként lebocsátják a függönyt, ám a színészek akkor is tovább játszanak, majd újra felhúzzák és a nézők egy ideig ismét tanulhatnak az eseményeknek.”³⁸

Peter Burke a farsangról szólva ezt így fejtette ki: „A farsangot hatalmas színhátnak tekinthetjük, melyben a főutca és a főterek alkották a színpadot [...], a városlakók voltak a színészek és a nézők.”³⁹ A színhátnak a Farsang és a Bőjt csatája állt a középpontban: a farsang kövérségének és a bőjt soványságának szembeállítása jelentette az önfelelt vidámság tárgyát. Ugyanakkor a fő témák között szerepelt: az étel, a szexualitás és az erőszak. A hústól való búcsúzás idején rengeteg húst fogyasztottak, s a húst jelképesen is megjelenítették. (Velence hentesüzleteinek kirakatai – farsang idején – máig őrzik ezt a szokást: a frakkba és csokor-nyakkendőbe öltöztetett bontatlan csirkék formájában.) Farsang idején rendezték a

35 Chartrou, J.: i. m. (20. jz.) 112.; *Petneki Áron*: Intrada. Az ünnepélyes bevonulás formája és szerepe a közép-kelet-európai udvarokban. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes-Székely Júlia. Gondolat, Bp., 1987. 281–291.

36 *Fügedi Erik*: Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Gondolat, Bp., 1974. 52–80. II. Ulászló sok fiktív elemet is tartalmazó koronázási menetének (Székesfehérvár, 1490. szeptember közepe) klasszikus leírása: *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Balassi, Bp., 1995. 928–936. (4. 10. 70–4. 10. 155.)

37 *Willi Flemming*: Deutsche Kultur im Zeitalter des Barock. Athenaion, Potsdam, 1937. 61–62., 209–210.

38 *Johann Wolfgang Goethe*: Költészet és valóság. Ford. Szöllősy Klára. Európa, Bp., 1982. 166. „Ich vergleicht nicht ungeschicklich diese Feierlichkeiten und Funktionen mit einem Schauspiel, wo der Vorhang nach Belieben heruntergelassen würde, indessen die Schauspieler fortspielten dann werde er wieder aufgezoogen und der Zuschauer könne an jenen Verhandlungen einigermaßen wieder teilnehmen.” *Johann Wolfgang Goethe*: Dichtung und Wahrheit. Ed. Erich Trunz. 3. Aufl. Aufbau-Verlag, Berlin, 1971. (Poetische Werke 13. – Autobiographische Schriften 1.) 202.

39 *Peter Burke*: Népi kultúra a kora újkori Európában. Ford. Bérczes Tibor. Századvég–Hajnal István Kör, Bp., 1991. 218. A város mint színpad: *Hajnóczi Gábor*: Az ideális város a reneszánszban. Kandidátusi értekezés. Szeged, 1991. 3–9.; Építészeti és urbanisztikai elvek a manierizmus korában 1560–1600. Építés – Építészettudomány 20. (1989) 365–402.; *Csorba Csaba*: Vár és város megváltozott kapcsolata a XVI–XVII. században. In: Hagymány és korszerűség a XVI–XVII. században. Szerk. Petercsák Tivadar. Heves Megyei Múzeumi Szervezet, Eger, 1997. (Studia Agriensia 17.) 91–106.

legtöbb esküvőt és lakodalmat. Fennmaradt máig a firenzei kulcsosok bámészkodó hölgyekhez intézett dala: „Szerszámunk kiváló, új s hasznos / Mindig kéznél van, / Mindenre jó, / Magad is hozzányúlhatsz, ha akarsz.”⁴⁰ Farsang idején elfogadott volt a verbális agresszió. Az álarc mögé bújva bírálni lehetett a hatóságokat, gúnyolni a szemlélődőket.

Goethe tovább ment az ünnepi menet definíciójának megfogalmazásában, és megkülönböztette azt a színháztól. „Ha az ünnepeket kezdettől idáig át gondolt műalkotásnak tekintjük, nem sok kívánnivalót találunk rajta.”⁴¹ „Mindent gondosan előkészítettek, a nyilvános megjelenések szerényen kezdődtek, és egyre jelentékenyebbé növekedtek, a tömegek száma, a személyek méltósága, öltözkük, kíséretük pompája nőttön-nőtt, így fokozódott minden napról napra, amíg a higgadt, jól felkészült szemlélő is elvesztette a fejét.”⁴² E szerint az ünnepség műalkotássá szervezésének eszközei: 1. tömegszám (arányok megszabása), 2. pompafokozás a felvonuló személyek rangsorba állítása révén, 3. pompafokozás az öltözetek (álarcok) egyre fényűzőbb jellege révén, 4. pompafokozás az egyes előkelőket dekoráló egyre gazdagabb kíséret felvonultatásával, és végül 5. (bár a szöveg csak sejteni enged) a felvonulók testszínjátéka, mozdulatai az ünnepség megrendezésének eszközei közé tartoztak. A műalkotássá formált ceremónia célja a szemlélődő nyilvánosság elkápráztatása; lényegében a tömegek manipulálása a hatalom mindenhatóságának elfogadása érdekében.

E tanulmányban az ünnepi reprezentációt több értelemben is használom.⁴³ Először is a személyes jelenléttel vagy képvisellel „felszentelt” ceremónia nem csak a társadalom felsőbb szintjeihez: a császár, király, fejedelem, egyházi méltóság vagy főúr személyéhez kötődik. Ma már úgy látjuk, hogy a nép maga is reprezentálhat. Tehát megdőlni látszik – még a középkori ünnepi reprezentációra vonatkozóan is – az a Jürgen Habermastól származó tétel, mely szerint a „reprezentatív nyilvánosság” csupán a hatalom egyoldalú demonstrációja az alávetett tömegek előtt.⁴⁴ A nép reprezentációjának – mint említettem – egyik legfontosabb alkalma a farsang volt. A farsangi ünnepség az önfelelt boldogság, a tömeges személyes jelenlét demonstrációja volt, ahol a ceremónia megalkotói és résztvevői spontán

40 *Burke, P.*: i. m. (39. jz.) 223.

41 *Goethe, J. W.*: Költészet és valóság i. m. (38. jz.) 169. „Hätte man alle diese öffentlichen Feierlichkeiten von Anfang bis hierher als ein überlegtes Kunstwerk angesehen, so würde man nicht viel daran aussetzen gefunden haben.” *Uő*: Dichtung und Wahrheit i. m. (38. jz.) 205.

42 *Goethe, J. W.*: Költészet és valóság i. m. (38. jz.) 169. „Alles war gut vorbereitet, sachte fingen die öffentlichen Auftritte an und wurden immer bedeutender: die Menschen wuchsen an Zahl, die Personen an Würde, ihre Umgebungen wie sie selbst an Pracht und so stieg es mit jedem Tage, so daß zuletzt auch ein vorbereitetes, gefaßtes Auge in Verwirrung geriet.” *Uő*: Dichtung und Wahrheit i. m. (38. jz.) 205.

43 Mivel épp Erdősi Péter tanulmánykötetem ismertetésekor az általam használt reprezentáció kifejezés definiálására szólított fel, néhány szóban fontosnak tartom ezt megtenni. *Erdősi Péter*: Szabó Péter: Jelkép, rítus, udvari kultúra. BUKSZ 21. (2009) 2. sz. 154–156.

44 *Jürgen Habermas*: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Ford. Endreffy Zoltán–Glavina Zsuzsa. Osiris, Bp., 1999.

módon összefonódtak a szemlélődő nyilvánossággal. A reprezentáció eszközei között nagy szerepet kapott a maszk és a jelmez, melyek döntően befolyásolták a személyes jelenlétek és képviseltek minél hatásosabb megjelenítését. A késő középkori, majd a kora újkori Európa – benne az egységes Magyarországgal, később a Magyar Királysággal és az Erdélyi Fejedelemséggel – olyan ünnepeket produkált, amelyekben a polgári eredetű értelmiségi körök, a kézművesek egyaránt szerepet vállaltak, sőt maguk voltak az ünnepek főszereplői.

A jelmezes ünnepek talán leglátványosabb példái a kora újkorban a római ünnepek voltak. „A karneválnak [...] sehol sem volt olyan sokrétű ábrázata, mint Rómában”⁴⁵ – írja Jacob Burckhardt. A kis délkelet-franciaországi város, Romans, amelynek lakossága alig érte el a 10 000 főt, követte, de imitálta a *caput mundi* karneváli szokásait.⁴⁶ A romans-i ünnepek szervezettsége, látványában megfogalmazódó üzenete az 1580-as évek táján érte el csúcspontját.⁴⁷ Miért épp itt alakulhatott ki a karneváli szokások ilyen műalkotási szintre emelt rendje? Talán azért is, mert a város templomának 1422-ben – a király által felavatott – ünnepelt toronyórája az időmérés egyik legújabb szimbóluma lett Franciaországban, s ráirányította a hétköznapi figyelmet az egyházi ünnepkörök időrendi változására.⁴⁸ Egy-egy „városi óra” működésbe helyezése teljesen megváltoztatta a helyiek számára az élet menetéhez való viszonyulást.⁴⁹ A „nagy Róma” által ihletett jelmezes ünnepélyek viszonylag kései, a 18. században kibontakozó lenyomatai voltak a velencei farsangi karneválok, amelyeknek máig ható hagyományuk van.⁵⁰

45 Burckhardt, J.: i. m. (26. jz.) 265.; *Uő*: Römischer und florentinischer Karneval zu Zeiten der Renaissance. In: Das klassische Karnevalsbuch. Hrsg. German Neundorfer. Fischer Taschenbuch, Frankfurt a. M., 2010. 28–29.; *Pietro Aretino*: Nanna és Antonia beszélgetése a hetérák tudományáról: Római karnevál. In: *Uő*: Válogatott írások. Ford. Koltay-Kastner Jenő. Gondolat, Bp., 1959. 55–61.

46 Róma kora újkori világi és egyházi gyászünnepei gyakran „karneváli hangulatba” torkollottak: *Martin Papeheim*: Caput Mundi – Caput Mortuorum. Rom als Stadt der Toten in der Neuzeit. Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Mark Hengerer. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2005. 209–237.

47 *Emmanuel Le Roy Ladurie*: Le Carnaval de Romans. De la Chandeleur au mercredi des Cendres 1579–1580. Gallimard, Paris, 1979. 9–426.

48 *Alain Demurger*: Temps de crises, temps d’espairs 14e–15e siècle. In: Nouvelle histoire de la France. Seuil, Paris, 1990. 229.; *Csukovits Enikő*: Órahasználat a középkori Magyarországon. Történelmi Szemle 34. (1992) 169–172.; *Erdélyi Gabriella*: Évek, évszakok, napok, órák: a nép és az elit időérzékelése és jelölése a késő középkorban. In: Személyes idő – történelmi idő (A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület Konferenciája, Kőszeg. 2003. augusztus 29–30.). Szerk. Mayer Zsolt–Tilcsik György. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2006. (Rendi társadalom – polgári társadalom 17.) 135–143.

49 *Charles Ungerer*: The Strasburg Clock. Strasburg 1962. 16. Idézi: *Ungvári Tamás*: A regény és az idő. Gondolat, Bp., 1977. 43.

50 *Philippe Braunstein–Robert Delort*: Venise et son reflet. La joie vénétienne. In: *Uők*: Venise. Portrait historique d’une cité. Seuil, Paris, 1971. 209–227.

A manierizmus és a maszk

A bécsi, prágai császári udvarok alapvetően – bár nem kizárólagosan – ünnepeik megrendezésében az itáliai példákat követték. Ezt a legjobban Giuseppe Arcimboldo olasz származású ceremóniarendező bécsi, prágai működése bizonyítja. Szapolyai János feleségének, az anyai részről olasz származású királynénak, Izabellának „vérében” volt a pompa iránti vonzódás. Bernardo de Aldana spanyol zsoldos kapitány arról számol be naplójában, hogy amikor a királyné 1551-ben meglátogatta az Erdélybe vezényelt spanyol zsoldosok táborát, nagy ünnepséget rendeztek számára: „Kifogástalanul sikerült mind a dísztűz, mind a torna, módfelett örvendezett a királynő.”⁵¹ E megjegyzésből még csak egy pompakedvelő királyné képe rajzolódik ki, aki talán egy spanyol módra rendezett ünnepség látványában gyönyörködött. Ám az 1584-ben Gyulafehérvárra látogató genovai Franco Sivori, Petru Cercel havasalföldi vajda követe naplójában feljegyezte, hogy úgy érzi magát, mintha olasz környezetben járna. „Igazi olasz királyi bankettben volt részem” – írta.⁵² A korábban már említett ferrarai, velencei maszkok magyarországi importja új lendületet kapott, melyet leginkább az Itáliában érvényesült korszellem indukált. A korszellem és a maszk korrelációja mindenképpen magyarázatra szorul.

A 16. század első évtizedei után az élet szinte minden területén nagyarányú változások következtek be. Olyanok, amelyek többnyire készületlenül érték Európa népeit, s amelyek feldolgozása az egyes ember életében nehézségekbe ütközött. Az abszolutizmus, az egyeduralkodó kialakulása gátat vetett a nemesség és a városi polgárság viszonylagos szabadságának. A reformáció egy mély lelki válság megnyilvánulása volt. Az új keletű anatómiai érdeklődés eredményeként a társadalom széles rétegeiben megingott a túlvilágba vetett hit. A felfedezések hatására a gazdasági élet átrendeződött. Így sokan arra kényszerültek, hogy fölhagyjanak eredeti foglalkozásukkal, s új munka után nézzenek. Az átállás nem ment könnyen. Az ember önmagába vetett hite, önbizalma a társadalom különböző rétegeiben megrendült, s az egykor derűs reneszánsz korhangulat szomorúra változott. A kor legérzékenyebb, bizalmavesztett emberei, a művészek műveikkel jelezték, hogy a reneszánsz válságba jutott. A festők portréin szomorú, csalódott emberek jelennek meg, zárt terekben, elbújva a külvilágtól. E művészek már őszintétlenül tartották a természet és ember harmóniájának dicséretét. Raffaello még büszkén emlegette, hogy a természetből leszűrt tanulságok alapján dolgozik.⁵³ Az új típusú művész viszont a lélek belső képeit vetítette ki. Többen a letűnt reneszánsz művészeti írói

51 Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata [1548–1552]. Kiad. Szakály Ferenc. Európa, Bp., 1986. 136.

52 *Klaniczay Tibor*: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). In: *Uő*: Pallas magyar ivadéka. Szépirodalmi, Bp., 1985. 108–109.

53 *Ernst H. Gombrich*: Raffaello Stanza della Segnaturája; *Uő*: A Stanza szimbolikájának természete; *Uő*: Raffaello Madonna della Sediája – valamennyi in: *Uő*: Reneszánsz tanulmányok. Vál. Zádor Anna. Ford. Papp Mária. Corvina, Bp., 1985. (Művészet és Elmélet) 42–79.; *Henri Focillon*: Raphaël. Pocke, Paris, 1990. 7–135.

közül hibáztatták az új művészeti irányt. A 17. századi olasz művészeti kritikus, Pietro Bellori ezt írja: „miután elhagyták a természet tanulmányozását, s a gyakorlatra támaszkodtak az imitáció helyett, megmételtyezték a művészetet a maniera, vagy úgy is mondhatnók *fantastica idea* által.”⁵⁴ Az új művészet elsősorban a zárt udvarokban jelentkezett, s közönségét is csak azok alkották, akik az udvarokban időztek. A művészet ennek megfelelően „udvarivá” vált: a művész és a szűk körű közönség abban a művészetben látott értéket, amely csak a beavatottak számára érthető. Ebben a korszakban a rejtőzködő magatartás eszménye rokonszenves volt az egyén számára. A lehetőséget a személyes integritás megőrzésére az álcázás, a maszk biztosította. Köztudott, hogy a reneszánsz válságba jutott szakaszát az olasz *modor* (*maniera*) szóból manierizmusnak nevezzük. Az új művészetben tág teret kapott az egyéni kísérletezés, az ötlet, az egyéni *modor* megjelenítése. A művész egy „belső tervvázlat” alapján dolgozik, követve Isten elméjét – hangoztatták a manierizmus elméletírói.⁵⁵ E korszakban minden „találmány” maszk, ami a valóságra csak távolról reflektál. Michelangelo negyvenöt éves volt akkor, amikor hozzákezdett a Medici-kápolna szobrainak megfaragásához. A San Lorenzo-templom szobrai csak 1533-ra készültek el.⁵⁶ A kápolnát 1545-ben nyitották meg a nyilvánosság előtt. Számos csodálója dicshimnuszokat írt a kápolna szobrairól. Ekkorra már minden nagy kortársa: Leonardo da Vinci, Raffaello Santi, Donato Bramante, Andrea del Sarto halott volt.⁵⁷ A művész rezignáltnan felelt az ünneplésekre, s a *Notte* (Az Éj) című szobrához fűzött híres epigrammájában a „kőből való létezés-mód” és az alvó ember álarca mögé bújt azért, hogy megszabadulhasson attól a szégyentől, amit a szülővárosában, Firenzében kialakult új zsarnoki Medici-uralom jelentett a város számára. Michelangelo tehát „politikai jelentőséggel ruházta fel az alakot”.⁵⁸

„Aludni jó, kőből lenni még jobb,
míg szégyen és gyalázat az úr a világon.
Mily szerencse: se éreznem, se látnom!
Ne kelts föl hát, s ó! csendesen beszélj ott.”⁵⁹

Meggyőződésem, hogy amikor 1611-ben Francisco Pacheco művészeti író Toledo-ban meglátogatta El Grecót, az a több száz viaszfigura, amelyet a művész gyűjteményében látott, nem csupán a kompozíciók megtervezését szolgálta, ha-

54 A manierizmus. Vál., bev. Klaniczay Tibor. Gondolat, Bp., 1982. 5–139., az idézet: 58.

55 *Cesare Vasoli*: A humanizmus és a reneszánsz esztétikája. Ford. Székely Endre. Akadémiai, Bp., 1983. (Korunk Tudománya) 141–142.

56 *André Chastel*: Itália művészete. Ford. Illyés Mária–Hap Béla–Harsányi Zoltán. Corvina, Bp., 1973. 148.

57 *Charles de Tolnay*: Michelangelo. Mű és világkép. Ford. Pödör László–Szilágyi Tibor. Corvina, Bp., 1975. 58.

58 Uo. 246.

59 Uo. 245.

nem többségük maszkos, jelmezes figura volt.⁶⁰ „Szellemlátónak nevezték Grecót toledói kortásai.”⁶¹ Ez valójában azt jelentette, hogy lesötétített toledói műtermében megkettőzte az általa választott – portréfestésre szánt – személyek képét, s új képpel, maszkokkal ruházta fel őket. A szobrászatban a *bozetto*,⁶² a szoborvázlat sokszor többet őrzött meg a mester géniuszából, mint a kész mű. Bár ismer-nénk ezeket a mulandó anyagból készült alkotásokat, amelyekben „elszabadult” a maszk, a jelmez irányában a művészi fantázia. A rajzban „a pentimenti káosza”,⁶³ az újból és újból korrigált rajz hívta életre a reneszánsz–manierista festészetben a maszkok iránti vonzódást.

A manierizmus korában kialakult udvar világába rejtőzködő magatartás klasz-szikus megörökítése Erdélyben Izabella királyné 1565 táján a gyulafehérvári fő-templomban fölállított, olasz szobrász által kifaragott sírszekrénye.⁶⁴ A fedőlap egy diadémmal fölékesített úrhölgyet ábrázol, jobbójában kormánypálccával, bal-jában kesztyűvel. Az egyik jelkép az államélet erős akaratú irányítását idézi meg, a másik a távolságtartó, az udvar világába zárkózott királynőt, akinek keze nem egyszerű testrész, hanem a közügyek intézésével szó szerint felruházott – kesztyű alá bújtatott – kivételes kéz. A kesztyű igazi jelmez.

A bécsi *transvectio*

Stephanus Pighius brüsszeli könyvtáros, bécsi udvari ember egy Justus Lipsiushoz intézett levelében 1572 őszén beszámolt arról a bécsi udvarban rendezett jelmezes bálról, amely a sarkalatos erények és az antik mitológiai alakok álarcos megjelenítéséről szólt.⁶⁵ Az ünnepséget a „princeps”, II. Miksa császár fia, Rudolf főherceg

60 Francisco Pacheco látogatásáról: *Kazimierz Zawadowski*: El Greco. Ford. Bihari Gábor. Corvina–Arkady–Henschelverlag, Bp.–Varsó–Berlin, 1978. 11.

61 *Max Dvořak*: Greco és a manierizmus. In: *Uő*: A művészet szemlélete. Vál. Radnóti Sándor. Corvina, Bp., 1980. 320.

62 „Modelljeiket [...] a legjobbra formázták.” Gondolatok a görög műalkotások utánzásáról a festészetben és a szobrászatban. In: *Johann Joachim Winckelmann*: Művészeti írások. Vál. Timár Árpád. Magyar Helikon, Bp., 1978. 39.

63 *Ernst H. Gombrich*: A komponálás módszere Leonardo munkásságában. In: *Uő*: Reneszánsz tanulmányok i. m. (53. jz.) 7–14.

64 *Mikó Árpád*: Báthori István király és a reneszánsz művészet Erdélyben. Művészettörténeti Értesítő 37. (1988) 125. Izabella tumbája már az 1560-as évek közepére kész volt, mert Giovanandrea Gromo 1566-ban született *Compendiója* már említi. *Giovanandrea Gromo*: Compendio di tutto il regno posseduto dal Re Giovanni Transilvano ed di tutte le cose notabiliti d’esso Regno. Kiad. Aurel Decei. Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Julia 2. (1943–1945) 175.; *F. Molnár Mónika*: Erdély Giovanandrea Gromo Compendio-jának tükrében. Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok) 8. (2001) 1. sz. 85–107.

65 Iusti Lipsi epistolae i. m. (3. jz.) 75–78. Stephanus Pighius (Wenen) Lipsiushoz. Bécs, 1572. szeptember 10. E levélre még Klaniczay Tibor hívta fel a figyelmemet. A bécsi udvar ceremóniáinak katalógusszerű összefoglalása: *Andreas Gugler*: Feiern und feiern lassen. Festkultur am Wiener Hof in der zweiten Hälfte des 16. und der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Katalog: Feste des Wiener Hofes von Mitte des 15. Jahrhunderts bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Frühneuzeit-

szervezte a Burgban.⁶⁶ A történeti és művészettörténeti irodalom mindeddig úgy tartotta, hogy a bécsi és a prágai udvarban Giuseppe Arcimboldo olasz művész megjelenésének jutott döntő szerep az udvari ünnepek átalakításában, és az ő merőben új, antikizáló és kozmológiai ismeretekkel operáló rendezvényei nyitottak új fejezetet a rudolfinus művészetben. Valójában az olasz művész mellett egy hasonló szemléletű ceremónia-fabrikátor is működött: Stephanus Pighius, aki kapcsolatban állt Justus Lipsius németalföldi tudóssal is. Valószínű, hogy barátja szellemisége ihlette annak az 1572 szeptemberében megvalósított bécsi ünnepségnek a megrendezésére, amelyről levelében tudósított.

Pighiust a ceremónia programjának megalkotásában bécsi környezete is befolyásolhatta. Biztos, hogy szoros kapcsolat fűzte Zsámboki Jánoshoz, a nagyszombati születésű, 1564-ben Bécsben metelepedett udvari történetíróhoz, akit rendkívül érdekeltek az emblémák.⁶⁷ A magának a Iohannes Sambucus nevet választó humanista 1564-ben éppen Antwerpenben jelentette meg *Emblemata* című művét.⁶⁸ Pighius baráti köréhez tartozott Gislenius Busbecquius németalföldi nemes, Miksa és Rudolf császár konstantinápolyi követe.⁶⁹ A császár portai képviselőjét a törökellenes katonai programok különösen foglalkoztatták, R. Várkonyi Ágnes szerint a 16. század legjobb török szakértője volt.⁷⁰ Tapasztalatait 1581–1582-ben tette közzé. Írt többek közt egy röpiratot *Exclamatio sive de re militari contra Turcam instituenda consilium* címmel, amelyben a védekező háborút és a nemzeti hadsereg felállítását javasolta a török ellen. E szemlélet is hatással lehetett a németalföldi háborút figyelemmel kísérő Pighiusra. A harcos gondolatok saját művészi optikáján keresztül az ókori katonaevények eszményítésében nyertek új életet. A holland Nicolaus Biesius orvos, természettudós nézetei a kozmológiai ismeretek felé irányíthatták figyelmét, melyek az ókori Róma naptári évhez kötődő ünnepeit is fölidézhatték benne.⁷¹

„Ez a pazarlás a mi fejedelmünknek körülbelül 4000 tallérjába kerül majd. [...] Hanem lásd Lipsiusom, hová jutottam, most ugyanis itt egy előadás rendezőjének kell lennem, és be kell tanítanom a szereplőknek az első bevonulás díszmenetét. Kigondoltam egy, a mi ifjúnkhoz illő témát a római lovagok ókori *transvectio*ja alapján, amelyet, mint tudod, július idusán szoktak tartani. Hercegünk

Info 11. (2000) 68–89.; *Hubert Christian Ehalt*: Ausdruckformen absolutistischer Herrschaft. Der Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. Oldenbourg, München, 1980.

66 *Heinz-Dieter Heimann*: Die Habsburger. Dynastie und Kaiserreiche. Beck, München, 2001. 62–67.; *Dorothy Gies McGuigan*: Familie Habsburg 1273–1918. Glanz und Elend eines Herrscherhauses. 10. Aufl. Ullstein, Berlin, 2005. 241–260.

67 Iusti Lipsi epistolae i. m. (3. jz.) 75–78.

68 *Takács Imre*: Et deus in rota. Nagyszombat város középkori pecsétjeinek ikonográfiája. *Ars Hungarica* 25. (1997) 1–2.; *Kovács Imre*: „Cimere, lám, a kerék, oltalma e mennyei jelkép.” *Ars Hungarica* 26. (1998) 339–350.

69 Iusti Lipsi epistolae i. m. (3. jz.) 75–78.

70 *R. Várkonyi Ágnes*: Török világ és magyar külpolitika. Magvető, Bp., 1975. (Gyorsuló Idő) 12.

71 A bécsi, prágai humanista kör tevékenységét, elsősorban a történetírókra koncentrálva Almási Gábor vizsgálta sok erdélyi vonatkozással. *Almási Gábor*: A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében. *Aetas* 20. (2005) 3. sz. 5–38.

az ifjúság vezérének ruházatába lesz öltöztetve. Az ő kísérője lesz Honos, Virtus, Eubulus, Hypsiporus, Castor és Pollux; ezeket a szereplőket mind megfelelő szimbólumokkal ékesítjük, így, reményem szerint, ennél szebb téma nem lesz előadva az arénában.⁷²

Haladjunk a levél tartalma szerint annak magyarázatában. A levélíró az ifjú főhercegnek a bevonulását koreografálta meg a császári – ókori – trónörökösök pompája alapján, akik az ókorban *princeps iuventutis*ként vonultak fel. Tehát két *princeps* szerepel a szövegben: az egyik nyilvánvalóan Miksa császár, aki a költségeket fedezte, a másik pedig Rudolf főherceg, aki az ünnepség főszereplőjeként pompázott.

Az ókori Rómában a júliusi *transvectio* a lovagrend éves „seregszemléje” volt Castor és Pollux ünnepén, mikor a lovagok lovastul vonultak el a censorok, illetve a város közössége előtt. Castor és Pollux, a Dioscurok („Zeusz fiai”) többek között a lovasok és az ifjak védőisteneinek számítottak. A római menetekben részt vett több idősebb, pocakos földbirtokos és üzletember, akik csak száron vezették a lovukat, ezzel jelezvén a lovagrend hajdani kapcsolatát a lovas katonai szolgálattal. De ekkor mutathatta meg magát a városnak lovaikon parádézva, az arisztokrata ifjúság is, amely a római sereg lovasságát adta, a szövetséges lovasok mellett.⁷³

Augustus utódnak kijelölt unokáit nevezte ki az ifjúság vezérének, és minden bizonnyal ők vezették a *transvectiót*. „A római lovagok pedig egyhangúan mindkettőjüket ezüstpajzzsal és lándzsával ajándékozták meg, és az ifjúság vezérének kiáltották ki őket” – miként arról Augustus „önéletrajza” és végrendelete (*Res gestae divi Augusti*) beszámol. A *Res gestae* szövegét Verancsics Antalnak,⁷⁴ Ferdinánd követének a titkára, Iohannes Belsius hivatalnok, diplomata másolta le Ankarában az 1550-es években, és hogy mennyire ismert lett a humanista körökben, azt ez a levél is bizonyítja.⁷⁵

Honos és Virtus a tisztesség és az erény istennői voltak, kiknek Rómában templomot is emeltek, e szövegben azonban megszemélyesített „értékfogalmaként” szerepelnek, Eubulus pedig az istenek mellékeve volt. Cicero szerint Zeusz egyik fiát szólították így. A görög eredetű szó jelentése: ’jó tanácsot adó’, ami illik is az ifjak vezére melletti kísérőnek. Hypsiporus Heliosz, illetve a Szaturnusz bolygó jelzője. A bécsi ünnepségben való szerepeltetése egyértelműen az asztrológiai kapcsolatra utal, a görög eredetű szó jelentése ugyanis: ’magas útú, magasan járó’.

72 „Constabit ista profusio principii nostro ad quatuor dalerorum milia. [...] Sed vide, mi Lipsi, quo devenerim, nunc enim cogor hic esse scaenae dissignator, et primi ingressus pompam personatis instruere. Excogitavi argumentum adolescenti nostro conveniens, ex equitum Romanorum antiqua transvectione, quae solebat Idibus Iuliis, ut scis, celebrari. Erit noster in habitu Principis iuventutis et eius comites erunt Honos, Virtus, Eubulus, Hypsiporus, Castor, et Pollux: quas omnes personas congruis symbolis adornabimus, ita ut sperem, pulchrius argumentum non proditurum in arenam. Atque isto modo ineptendum nunc erit.” Iusti Lipsi epistolae i. m. (3. jz.) 75–78.

73 Hegyi W. György: Róma határai – Lupercalia. Ókor 12. (2013) 1. sz. 60–66. Hegyi W. Györggyel évtizedek óta egyeztetjük a kora újkori magyar történelem és az ókori tanulságok kapcsolatát. Ezért a szellemi élményért nagy hálámat fejezem ki a kiváló ókortörténésznek, barátomnak.

74 Fordulatos életéről: Emlékezetül hagyott írások. Erdélyi magyar emlékirók. Vál. Veress Dániel. Dacia, Kolozsvár–Napoca, 1983. 337.

75 Hegyi W. György közlése.

Pighius mellett a bécsi, prágai ünnepek fő fabrikátora természetesen az 1562-ben Prágában megjelenő Giuseppe Arcimboldo olasz származású művész volt. Arcimboldo udvari festőként tűnt fel, de ünnepi dekorációval is foglalkozott. Mint afféle késő reneszánsz–manierista polihisztor, mérnök és költő is volt egy személyben, többek között tréfák és paródiák szerzője.⁷⁶ Arcimboldo teljesen szakított a reneszánsz természetelvű hagyományával. Igazi manierista művészként abban látta a művészet feladatát, hogy a természet fölé emelkedjék.⁷⁷ Az ünnepi programok megalkotását segítőtársa, a szintén itáliai Giovanni Baptista Fonteo humanista költő vállalta magára.

Az ünnepek programjai szorosan kapcsolódtak a 16. századi császári udvar mitologizáló hajlamához. De a ceremóniatervezetekben nagy szerepet játszottak a korabeli kozmogóniai elképzelések is. Az évszakokról szóló ceremóniák összekapcsolódtak a természet elemeinek ábrázolásával. E gondolat az egyik ünnepeken a nyár, a tél, a tűz és a víz ellentétében jelent meg. Zsámboki János a *Diadalívekről* (1571) írt munkájában az évszakok és az elemek emberi formában hódolnak.⁷⁸ Mindez a mikro- és a makrokozmosz fölött uralkodó császár ideájához tartozott. Az 1571. évi ünnepek egyikében a császár a telet jelképező jelmezben jelent meg. Ezzel a világgal került kapcsolatba a Bécsben apródoskodó,⁷⁹ majd később Erdély-szakértőként tevékenykedő Bocskai István is.⁸⁰ R. Várkonyi Ágnes feltételezi, hogy „Bocskai Prágában, Rudolf császár udvarában, ebben a tudományok és művészetek iránt érdeklődő közép-európai udvarban nyilván ismerte Kopernikusz elméletét és talán társalgott Keplerrel is”.⁸¹ Híres hajdútelepítő levelében mindenestre a heliocentrikus világkép tükröződik. Isten úgy cselekedik, hogy a „győzedelmes Méltányosságot és Igazságot, mint a hajnal ragyogó fényét, mint a Nap tündöklő tündöklését, mindenki szeme elé helyezze, és az igazakat a börtönből a szabadba, a sötétségből a világosságra és a rabságból az örök szabadságra emelje.”⁸² Bocskai láthatta, amikor a császári udvart Prágába helyezték.⁸³

76 *Paolo Fabri: The Passion of the Face. In: The Arcimboldo Effect. Transformations of the Face from the Sixteenth to the Twentieth Century.* Ed. Jane Chapman. Bompiani, Milan, 1987. 35–55.; *R. J. Evans: The Imperial Court in Time of Arcimboldo.* Uo. 259–275.

77 A manierizmus. Bev. Klaniczay Tibor. 2. kiad. Gondolat, Bp., 1982. 25., 58.

78 A Miksa király 1563. szeptember 8-i koronázási ünnepélyére készült pozsonyi díszkapukról, melyeket Pietro Ferabosco készített. *Galavics Géza: A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz művészet.* In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra i. m. (35. jz.)* 229–230.

79 *Fazekas István: Adalékok az ifjú Bocskai István bécsi udvarban eltöltött éveire.* *Studia Caroliensia* 7. (2006) 1. sz. 73–85.

80 Bocskai István 1601 elejétől 1602 teléig tartózkodott Prágában, ahol az erdélyi ügyek tanácsosává nevezték ki. *Benda Kálmán: Bocskai István. Századvég, Bp., 1993. (Századvég Biográfiák) 98.*

81 *R. Várkonyi Ágnes: Bocskai, a közép-európai realista.* *Studia Caroliensia* 7. (2006) 1. sz. 5.

82 Bocskai István adománylevele 9254 hajdúkatonának nemességét, földet és címet adományoz. In: *Magyar történeti szöveggyűjtemény. II. 1526–1790.* Szerk. Sinkovics István. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. II/1. 339.; *G. Etényi Nóra–Horn Ildikó–Szabó Péter: Koronás fejedelem. Bocskai István és kora.* General Press, Bp., 2006. 7–247.

83 *Jaroslava Hausenblasová: Prag und der Habsburger Hof – Koexistenz und Distanz. Frühneuzeit-Info* 13. (2002) 15–24.

Hazatérve Gyulafehérvárra, az alakuló erdélyi állam központjába, felhasználta a közép-európai térség udvaraiból származó tapasztalatokat. Bécs, Prága, Gyulafehérvár udvari kultúrája,⁸⁴ majd később rokoni kapcsolatai révén Krakkó udvara⁸⁵ nagy élményt jelentettek számára.

Az általánosságokhoz ragaszkodó mitologizálást, a globális kozmológiai elképzelések divatját, a spanyol öltözeti divat általános dominanciáját⁸⁶ azonban a nemzeti identitást hangsúlyozó szokások, nemzeti viseletek – később jelmezek – hamar kikezdték. „A 16. században a legmagasabb osztályokban uralkodóvá válik a spanyol ihletésű fekete posztóruha, ami a katolikus király világbirodalmának túlsúlyáról tanúskodik” – írja Fernand Braudel.⁸⁷ Am Esterházy Miklós végrendeletében már azt írja László fiához: „idegen nemzetben nem akarom, hogy öltözzék nem a más nemzetségekhez való idegenkedésből, avagy azoknak megvetéséért, hanem az idegen erkölcsöknek össze elegyítésének eltávoztatásáért, a ki igen ritkán hoz jót. Kiváltképpen amennyire ment már azoknak állapotjuk.”⁸⁸

A spanyol–burgundi eredetű ceremóniák, öltözetek elsőbrendűségét Balassi Bálint kanasztánca is kritika tárgyává tette. 1572. szeptember 25-én Pozsonyban ünnepélyes külsőségek között magyar királlyá koronázták Miksa elsőszülött fiát, Rudolfot.⁸⁹ A költő a rendezvényen „juhász módra, mintegy Pánként és a szatirokat utánozva, most összehúzza, majd kinyújtva lábszárát, alá- s felszökkenve, azután ismét a földre érkezve, és saját maga körül forogva” táncolt.⁹⁰ A spanyol divat leköszönte és a nemzetállamok megerősödése folytán az európai szuverén államokban megerősödött az igény arra, hogy az egyes nemzetek nyelvükben, kul-

84 Erről kellő visszatekintéssel: *Kovács András: Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa*. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kovács András. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1996. 276–293.; *Uő: Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. Teleki László Alapítvány–Polis Kiadó, Bp.–Kolozsvár, 2003. 75–83.; *Uő: Épületek emlékezete*. Nevezetes épületek Erdélyben. L’Harmattan, Bp., 2007. (Múltidéző Zsebkönyvtár) 5–224.

85 Bocskai a lengyel kapcsolatait unokahúga, Báthory (Krisztina) Grizeldisz révén füzte egyre szorosabbra, aki 1583. június 12-én Krakkóban Jan Zamoyski lengyel kancellárral lépett frigyre. Erről: *Horn Ildikó: Báthory András. Új Mandátum*, Bp., 2002. (Post Scriptum) 54–56. Az udvar szolgálatába szegődő közép-európai humanisták, értelmiségi elemek, a *respublica litteraria* népes táborának a Habsburg császári udvar mellett a legvonzóbb alternatívát az erdélyi udvar jelentette. *Barlay Ö. Szabolcs: Egy humanista politikus pályakezdése – Berzeviczy Márton*. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. Varjas Béla. Akadémiai, Bp., 1987. 135–151.; *Almási Gábor: A respublica litteraria és a császári udvar a 16. század második felében*. *Aetas* 20. (2005) 3. sz. 5–38.

86 *Andrea Sommer-Mathis: Spanische Festkultur am Wiener Kaiserhof. Ein Beitrag zum europäischen Kulturtransfer im 17. Jahrhundert*. *Frühneuzeit-Info* 11. (2000) 7–16.

87 *Fernand Braudel: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század*. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Ford. Pödör László. Gondolat, Bp., 1985. 319.

88 Esterházy Miklós végrendeletét a függelékben közli: *Bubics Zsigmond–Merényi Lajos: Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1895. (Magyar Történelmi Életrajzok) 265–276.; *R. Várkonyi Á.: Az öltözködés filozófiájáról i. m. (7. jz.)* 503–537.

89 *Štefan Holčík: Pozsonyi koronázási ünnepségek. 1563–1830*. Európa, Bp., 1986. 25.

90 Zay Ferenc iratai. (19. századi másolat.) A Zayugróci Levéltár (Szlovák Központi Levéltár) anyagából közli: *Köszeghy Péter: Balassi Bálint*. Magyar Alkibiadész. Balassi, Bp., 2008. 131.

túrájukban, szokásaikban, öltözetükben megkülönböztessék egymástól magukat.⁹¹ Jacques Callot francia grafikus már csak a társadalmi elvárásoknak tett eleget, amikor a különböző társadalmi szintek emblematikus alakjait jellemezte. Először csak Firenze városi társadalmát vizsgálta, majd vizuális-mentális kutatásait kiterjesztette az európai országok fiainak ábrázolására is.⁹² Ez a minden áron való elkülönülési igény számos feszültséget teremtett a különböző – sokszor egymással szemben álló – nemzetek fiai között. Kemény Jánost például követsége során egy német faluban meg akarták verni nemzeti viselete miatt. „Köntösömről is esmervén és lovaink szerszámairól, fegyverünkről, magyarnak lenni [...] kezdének gyülekezni dorongokkal, fejszékkel.”⁹³

Brandenburgi Katalin dekoltázsa

A kosztümkutatás több eredménnyel szolgál, mint a primer, praktikus szempontú öltözetvizsgálat.⁹⁴ Példa rá Árva Bethlen Kata Fogarason őrzött – később szószék-takaróvá átalakított – menyasszonyi ruhája, melyen az ara méhe táján egy gyermekáldást megjövendölő hímzett bőségszaru díszelgett.⁹⁵ Az utóbbi időben néhány tanulmányban foglalkoztam Brandenburgi Katalinnal, Bethlen Gábor feleségével, aztán a fejedelemasszonnyal, majd a lemondott uralkodónővel.⁹⁶ A fejedelemasszony és Berlinből hozott udvara élesen különbözött Bethlen Gábor udvarától, mind gazdasági, mind kulturális tekintetben. A két udvar rivalizálása nem használt az Erdélyi Fejedelemség pénzügyi háztartásának. Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájában* megjegyezte, Brandenburgi Katalin „azki is felette nagy fejedelmi, gazdag költséghez szokott udvarral, pompával bocsáttatván hozzája, a két felől való pompa vetélkedésben lévén egymással, a tárháznak nem használ vala”.⁹⁷ Brandenburgi Katalin Bethlen Gábor halála után élesen szakított néhai férje udvartartásával és annak etikettjével. „Érkezének az olasz musikások, olasz Demén, hatod magával, Fejérvárról. Mennek vissza Velencében. Asszonyunk elbocsátotta

91 A magyar viseletnek nagy középkori hagyományai voltak: A magyar viseletek története. Rajzolta Nemes Mihály, a szöveget írta Nagy Géza. Franklin, Bp., 1900. (reprint: Kossuth, Bp., 2012.).

92 *Jacques Callot: Capricci di varie figure.* [Firenze, 1617.]

93 Kemény János önéletírása. In: Kemény János és Bethlen Miklós művei. Kiad. V. Windisch Éva. Szépirodalmi, Bp., 1980. 55.

94 E kutatás forrásértékére különösen rámutatott: Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból. Szerk. Buzási Enikő. MNG, Bp., 1988. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványa 1988/2.), ahol különös figyelmet érdemel báró Wesselényi Borbála félalakos arcképe (1660–1662; olaj, vászon, 128,5 × 94 cm; leltári szám: MTKcs Csáky-letét 13.), melyen az eljegyzési násfa nyilazó Ámor-figurát ábrázol (Kat. C. 104. 118.) vagy özvegy Batthyány Boldizsárné Zrínyi Dorottya (XVI–XVII. század fordulója; olaj, vászon, 213 × 141 cm; leltári szám: MTKcs 572.) koponyadiszes öltözete (Kat. C. 8. 82.).

95 *Palotay Gertrúd: Árva Bethlen Kata fonalas munkái.* Minerva Ny., Cluj–Kolozsvár, 1940. (Erdélyi Tudományos Füzetek 117.) 20–22.

96 Szabó P.: Brandenburgi Katalin tettetési i. m. (15. jz.).

97 Szalárdi János: *Siralmas magyar krónika.* Kiad. Szakály Ferenc. Magyar Helikon, Bp., 1980. 128.

öket” – írja például a kolozsvári számadáskönyv 1630. július 18-án.⁹⁸ Az erdélyi viseletkultúra már korábban is változhatott, például Izabella királyné vagy Báthory Zsigmond itáliai kultúrájú udvara idején, ám Brandenburgi Katalin regnálásának idejéről minderről számos forrás áll rendelkezésünkre.⁹⁹

A fejedelemasszony egy új, jelmezértékű ruházatot is meghonosított – vagy kívánt meghonosítani – Erdélyben: nevezetesen a dekoltázs divatját. Brandenburgi Katalin az Apor Péter által később oly sok kritikával illetett német „nájmodi, újmódi” egy változatát hozta el Erdélybe a jelmezek, a szimbolikus értelmű öltözetek terén is.¹⁰⁰ Nagyon szokatlan divattal élt, miközben az erdélyi viseletkultúra archaikus hagyományokat ápolt.¹⁰¹ Erre a hivalkodó „jelmezre” mind az erdélyiek, mind a törökök felfigyeltek. A volt fejedelemasszony még lemondása után is küldött követet Konstantinápolyba.¹⁰² Valószínűleg azért tartotta fenn még ekkor is portai kapcsolatait, mert érezte, hogy Munkács megszerzése érdekében I. Rákóczi György nem riad vissza személyének portai lejáratásától. Az új fejedelem ebbéli törekvéseire bőven találhatunk példákat. 1632. április 14-én portai követének, Szalánczi Istvánnak az utasításába bekerült, hogy „Bethlen Gábor halála után az német fejedelemasszonyt el altatván, némely németes urak által, csak az isten és egynéhány urak, s főemberek kik hatalmas császárunknak igaz hívei most is, oltalmazza meg bennönket, hogy az egész ország német kézben nem esék”.¹⁰³ Katalin személyét válogatott képekben kezdték el illusztrálni. 1633. szeptember 21-én Körösy István, a fejedelem követe így rögzítette a nagyvezírrrel folytatott tárgyalásait: „Annak utána viszont azt kérdé szép-e [Brandenburgi Katalin]. Mondanám, hogy szép ember volna, ha jó volna. Öltözeti is occurála Kgl's uram. Arra én azt mondom, hogy az melljét mezítelen hagyván félig, úgy viseli köntösét. Kérdé, ha minden láthatja-e azt. Én mondom, hogy igen is. [...] Annak utána Kgl's uram Csáky [Csáky István, Kolozs vármegye főispánja] és ez asszony felől oly dolgot is kérde, mely nem ide való megírnom.”¹⁰⁴ S végül I. Rákóczi György Munkács megszerzéséért a török csapatok behívását is latolgatta. „Ha azt akarják, hogy megtartsuk Munkácsot, az hadak minjárt üljenek fel halogatás nélkül, tatár segítségre legyen.

98 Archivele Naționale, Direcția Județeană Cluj (Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár), Kolozsvár város levéltára, Számadáskönyvek XVIII/a. VII. 168.

99 *Oborni Teréz*: Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei. *Történelmi Szemle* 51. (2009) 21–44.; *Erdősi Péter*: Báthory Zsigmond ünnepi arcma. A fejedelem és a ceremóniák. *Aetas* (1995) 1–2. sz. 24–68.

100 A német „nájmodiról” Apor Péter 1736-ban írt *Metamorphosis Transylvaniae* című művének utószavában emlékezett meg. *Apor Péter*: *Metamorphosis Transylvaniae*. Kriterion, Bukarest, 1978. (Téka) 171.

101 *Viseletkódex a XVII. századból*. Régi erdélyi viseletek. Európa, Bp., 1990.; *A régi Erdély népeinek képekonyve*. Kézírtos viseletkódex az Apafiak korában. Magyar Mercurius, Bp., 2009.

102 Vas Megyei Levéltár XIII. 22. Lukinich család iratai.

103 *Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez*. Szerk. Szilágyi Sándor. Knoll, Bp., 1883. 17. Szalánci István portai utasítása. Gyulafehérvár, 1632. április 14.

104 Uo. 150. Körösy István a fejedelemnek. Konstantinápoly, 1633. szeptember 21.

[...] Bizton, ha most serénkedünk, úgy forgolódhatunk, nemcsak Munkács, de több is miénk leszen.”¹⁰⁵

Egyáltalán nem propagandaszöveg tükröződik vissza I. Rákóczi György portai követének leírásából. A korábban Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin házasságának ügyében eljáró Kemény János németföldi élményeiről írja: „Itt láttunk mi magyarok elsöben olyan asszonyemberi öltözetet, mellyek mezítelen, kinyitva legyenek, mellyekre ittas is egyébiránt is venerus ember, az szegény Mikó Ferenc sokat ácsorga.”¹⁰⁶ Azonban Katalin még a német szokásokat is elvetette akkor, amikor mély dekoltázsú ruhákban járt, és a francia izlés mellett döntött. Igaz, kassai esküvőjén rákényszerült a zárt ingnyakú magyar viselet hordására.¹⁰⁷ Ezt a zárt ingnyakú, feltehetőleg menyasszonyi ruhát ma az Iparművészeti Múzeumban őrzik.

A bécsi ceremóniák jegyzőkönyve

A Habsburg-udvar legfontosabb szertartásainak rendszeres megőrkítésére az 1651-ben kidolgozott udvartartási reform nyomán került sor.¹⁰⁸ A jegyzőkönyvbe foglalt események egy része évente visszatérő állandó eseményről szól, például a húsvéti szertartásokról. Más részük egyes diplomáciai alkalmakhoz kapcsolódik: követek bevonulásához, fogadásához, külföldi uralkodók látogatásához, magas rangú hivatalnokok eskütételéhez. Ismét mások az uralkodócsalád életét illusztrálják: az uralkodóház tagjainak keresztelőit, esküvőit, halálát. Megint mások pedig az udvari élethez kapcsolódnak: az udvari bálókhoz, ebédekhez és vacsorákhoz. A Zeremonialprotokolle, a Hofzeremonielldepartement régi, 1848 előtti iratai két részletben, 1878-ban és 1909-ben kerültek a levéltár őrizetébe. Az 1848–1918 közötti iratokat 1922-ben fogadta be a levéltár. Magyar szempontból különösen fontos a magyar királykoronázások és a hozzájuk kapcsolódó ünnepek leírása, amelyhez még sematikus rajzok is találhatóak.

1667. február 17-én a bécsi Burgban farsangi játékot tartottak. A magyar férfit Bádeni Lipót örgróf, a magyar hölgyet Eleonora von Trautmansdorff alakította. A törököt David Ungnad Weissenwolf gróf¹⁰⁹ udvari kamarai elnök és titkos tanácsos jelenítette meg, a török hölgy szerepét Nádasdy kisasszony [Krisz-

105 Uo. 83. Szalánczi István követutasítása. Gyulafehérvár, 1633. február 22.

106 Kemény János i. m. (93. jz.) 57.

107 Az esküvőről: *Szabó Péter*: Heraldikai elemek és triumphus motívumok a királynői és fejedelmesszonyi prezentációban. Levéltári Közlemények 53. (1982) 111–121. Újabbán: *Varsányi Krisztina*: Bethlen Gábor a korabeli német nyelvű hírlevelek és vásári kiadványok tükrében. Sic Itur ad Astra 17. (2005) 1–2. sz. 202.

108 *Mark Hengerer*: Die Zeremonialprotokolle und weitere Quellen zum Zeremoniell des Kaiserhofes im Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch. Hrsg. Josef Pauser–Martin Scheutz–Thomas Winkelbauer. Oldenbourg, Wien–München, 2004. 78–79.

109 Személyének, nevének meghatározásáért Pálffy Gézának tartozom köszönettel.

tina Erzsébet, Draskovics Miklós országbíró neje]¹¹⁰ játszotta, az olasz paraszt képét gróf Ferdinand Harrach jelmeze ábrázolta.¹¹¹ Ez a kosztümös jelmeztár egyértelmű megnyilatkozása a nemzetkarakterológiai érdeklődésnek. A farsangi ünnepségek (*Hoffwüirtschaft*) gyakori leírást kaptak a Zeremonialprotokolle könyveiben.¹¹² Az 1671. február 10-én Bécsben megrendezett farsangi bálon Weissenwolff gróf immár a magyar urat alakította. A magyar nő Pálffy kisasszony volt.¹¹³ Mindez akkor történt, amikor már kitudódott Bécsben a Habsburg-ellenes Wesselényi-féle rendi mozgalom. A ceremónia elfedte a bécsi kormány és a magyar rendek közötti feszültséget: fent ünnepeltek, a mélyben azonban nagypolitikai ellentétek húzódtak.¹¹⁴

Farsangi alakoskodás egy vidéki udvarban

Mednyánszky Dénes a 19. század utolsó harmadában a 17. századi főúri levéltárakban kutatva egy félvnyi papírszeletet talált, mely egy szereposztást közöl „Forgác Adam Farsangos Lakodalmában levő Personák”-ról.¹¹⁵ Mednyánszky „vigasságról”, „ragyogó álmképről” beszél a hajdani jelmezes társaság feltételezhetően megvalósult „alakoskodásáról” szólva. A megtalált szereposztási jegyzékre sajnos nem jegyezték fel sem az ünnepség dátumát, sem pedig helyét. Feltehető, hogy a farsangi alakoskodást valamikor a 17. század második felének közepe táján, Nógrád vármegyében, Forgách Ádám országbíró valamelyik kastélyában rendezték.¹¹⁶ Mednyánszkynek részben sikerült azonosítani a szereplőket, akiket jobbra rokoni, szomszédi vagy bizalmi viszony fűzött össze. A multság lényegében egy – a farsang időszakához köthető – menyegzői ünnepséget mutatott be. A vőlegény szerepét Nadányi Miklós nógrádi főispán fia, Mihály lévai kapitány töltötte be.¹¹⁷ A menyasszonyt Forgách Ádámnak a harmadik nejétől, gróf Rech-

110 *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XIII. Ráth, Pest, 1857–1868. VIII. 24.

111 ÖStA HHStA Zeremonialprotokolle Bd. 2. p. 1347–1350. Farsangi bál leírása. 1667. február 17. Uo. p. 1437. Farsangi bál leírása. 1669. január 9.

113 Uo. p. 1528–1521. Farsangi bál leírása. 1671. február 10. Pálffy kisasszony minden bizonnyal Mária Zsuzsanna grófnő volt, aki 1672. február 28-án férjhez ment monyorókeréki gróf Erdődy Kristóf Antalhoz, Varasd örökös főispánjához, koronaörhöz. *Nagy I.*: i. m. (110. jz.) IX. 56.

114 *Benczédi László*: A Wesselényi nádor vezette rendi szervezkedés. In: Magyarország története. III/2. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Akadémiai, Bp., 1985. (Magyarország története tíz kötetben) 1155–1177., 1665–1671. A Wesselényi-féle főúri összeesküvés. In: Magyar történeti szöveggyűjtemény i. m. (82. jz.) II/2. 612–630.

115 Egy hajdani jelmezes társaság i. m. (5. jz.).

116 *Bártfai Szabó László*: A Hunt-Pazman nemzetségbeli Forgách család története. Buzárovits, Esztergom, 1910. A családról még: *Pálffy Géza*: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVIII. században. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 1995. 14., 267., 270., 283.

117 Nadányi Miklósról és Mihályról: *Nagy I.*: i. m. (110. jz.) VIII. 10–11.

berg Anna Katalintól született leánya, Zsuzsanna „alakoskodta”.¹¹⁸ A pap szerepét Liphay András töltötte be, kinek atyja lévai alkapitány volt.¹¹⁹

A farsangi játék Mednyánszky által meghatározott műfaja: *ludimus effigiem belli*, amit ő „alakoskodás”-nak nevezett. E kifejezéssel arra akart utalni, hogy a farsangi játék különbözött az udvari színjátszástól. A dramaturgia, a szöveg, a díszletek nem játszottak benne döntő szerepet, itt az alak megformálásán volt a hangsúly. Az alakoskodás nem fogadott be annyit a 16–17. századi életmódból, mint az udvari drámák, hol fontos szerepet játszott a kert- és virágkultusz, a vadászat, a halászat, a madarászat öröme, a természet javainak az élvezete.¹²⁰ Az alakoskodás legfőképp az *effigiesekre*, az öltözetek, a maszkok által átváltoztatott emberekre koncentrált. Ezeket az alakoskodásokat az tette különlegessé, hogy az udvari társadalom tagoltsága pontosan kiolvasható belőlük. A *ludimus effigiem belliben* elnyert rangokat és tisztségeket a lajstromíró szorgosan feljegyezte. A rendezvényeket a korabeli kifejezéssel élve a következők „condecorálták”.¹²¹ Fontos szerepet kapott a „Judex Curiae”, azaz az udvarbíró,¹²² a vár gazdasági ügyeiért felelős tisztségviselő.¹²³ Ott voltak beosztottjai, a „Gazda”, az „Italmár”, azaz a borosztással foglalkozó tisztségviselő. Megjelenítést kaptak a várszemélyzet¹²⁴ katonai elemei is: a „Tizedes”, a „Vártás” (az őrszolgálat vezetője). A katonai és gazdasági vezetés egy főúri udvarban szoros kapcsolatban állt egymással. Ezt reprezentatív módon azzal is kifejezték, hogy egy asztalnál ebédeltek. Várrendtartásaink, amikor a tisztekről és a gazdasági tisztségviselőről szólnak, visszatérő fordulatként emlegetik, hogy „azoknak asztalok az Capitannal és Udvarbiroval legien”.¹²⁵ A „Hajdúk”, s

118 Uo. IV. 207.

119 Liphay György 1649-ben mondott le lévai alkapitányságáról. Második nejétől, Dalmady Zsófiától született Liphay András (1649–1714). Uo. VII. 132.

120 *Ambrus Katalin*: A 16–17. század főúri életmódjának tükröződése két udvari drámában: Szép magyar comedia, Constantinus és Victoria. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra i. m. (35. jz.) 313–324.

121 A kifejezésre nézve egy példa: „Fejedelemasszonyi méltóságához képest instituálandó parentatiója és utolsó becsületinek megadása az hűség jelenlétével condecoráltatván.” Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp., 1887. 220. Bethlen Gábor levele Lázár Jánoshoz. Kolozsvár, 1622. május. 18. Bethlen Gábor feleségét, Károlyi Zsuzsannát 1622. július 1-jén temették el a gyulafehérvári Szent Mihály-főtemplomban. Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból. A szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Kecskeméti Gábor. MTA Irodalomtudományi Intézete, Bp., 1988. 388. Velechinus István Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna fölött.

122 A korabeli társadalom strukturáltságáról: *R. Várkonyi Ágnes*: Gazdaság és társadalom a 17. század második felében. Történelmi Szemle 22. (1979) 109–126.

123 Szerepéről ld.: *Szabó Péter*: A kihelyezett udvarok szerepe az Erdélyi Fejedelemség hatalmi harcaiban. In: *Idővel paloták...* Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Balassi, Bp., 2005. 314–331.

124 Az udvari személyzet összetételéről: Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek. 1617–1708. S. a. r., jegyz., előszó: Koltai András. Osiris, Bp., 2001. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) 7–57.

125 A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, E 148 Neo-regestrara acta fasc. 55. no. 4. Fejedelmi instrukció Akreyter Mihálynak, az ecsedi vár kapitányának. Tusnád, 1612. január 24. Az étkezési kultúráról: *Benda Borbála*: Uradalmi étrend Csejtéről 1623–1625-ből. Történelmi Szemle 38. (1996) 277–315.

a szolgáloményzet is hozzátartoztak az udvari társadalomhoz. A magánföldesúri hajdúság intézményét régóta ismeri a hajdúkutató. A földesurak szabad hajdúkat fogadtak magánhadseregeikbe birtokuk védelme érdekében pénzbeli juttatás és szabad zsákmányolás ellenében.¹²⁶

Érdekes, hogy a kézírással lejegyzett szereplista ugyanazt az eljárást követte, mint alkalmanként a nyomtatott sajtó, így az ott már régóta gyakorolt tipografikus elrendezésből fakadó üzenetet is tanulmányozhatjuk rajta.¹²⁷ Az udvar maga, a gazdasági–katonatiszti csoport, mintegy körülölelte az *effigiesek* jelmezes központi, „férfias” társaságát: a „Völegényt”, a „Szervőfélyt” és a „Kérőt”. Ezután egy tömbbe rendezve jegyzi fel a névtelen lajstromíró a cölibátusban élő pap alatt elrendezve az udvar női társadalmát: az udvarbíróét, a menyasszony leánytestvérét, a menyasszonyt, a nyoszolyóleányt, a nyoszolyóasszonyt, a gazdaasszonyt, az udvarhölgyeket, majd a hajdúk következnek s végül a szolgák. Amíg az udvari ünnepeket a nemzetkarakterológia ábrázolása, addig a patriarkális vidéki főúri udvarokat a társadalom keresztmetszetének megrajzolása érdekelte.

Követi bevonulás Nápolyba

A szatmári egyezés után a bécsi kormányzattal együttműködni kész magyar arisztokrácia nyilvános megjelenéseire elvitte magával a bécsi udvar kosztümös hagyományát, de nem feledte saját főúri udvarainak tradícióit sem. A kosztümös hagyományon túl ez a társadalmi hagyományok vállalását és ötvözését is jelentette. Az etnikai érdeklődés és a társadalmi keresztmetszet ábrázolása egyaránt fontos szerepet kapott a bevonulásjellegű ünnepeken. A látvány üzeneteinek közlésére elsősorban a jelmezt használták eszközként. Az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtára számos alkalmi nyomtatványt őrzött meg a „békeidők” magyar arisztokráciájának reprezentációjával kapcsolatban. Mi most itt egy emblematicusnak tekinthető röplap tanulságait elemezzük. Ez herceg Esterházy Pál Antal 1752. július 17-én lezajlott nápolyi bevonulásának leírása.¹²⁸ Esterházy Pál Antal herceg a porosz örökösödési háborúban lovassági tábornokként harcolt, a bécsi kormányzatban titkos tanácsosként működött.¹²⁹ A Nápolyi Királyságban többször teljesített követi megbízatást.

A nyomtatott leírás szám szerint megjelöli a felvonuló csoportokat, majd megjegyzéseket fűz a felvonulók jelmezéhez.

126 Nagy László: Hajdúvitézek (1591–1689). Zrínyi, Bp., 1987. 47.

127 A tipografikus üzenetekről újabban: *Ács Pál: A látható nyelv. A költészet vizuális képe a XVII. századi magyar könyvekben.* In: Doromb. Közköltészeti tanulmányok. I. Szerk. Csörsz Rumen István. Reciti, Bp., 2012. 43–57.

128 A Nagy Méltóságú Hertzeg Eszterházy Pál Antal úr Ö hertzege. Úgy mint Császári, és Királyi Követnek most folyó 1752dik Esztendőnek Július 17dik napján Neapolisban lett bémenetelének Rendi, Solennitása. Országos Széchényi Könyvtár, Kisnyomtatványtár.

129 Nagy I.: i. m. (110. jz.) IV. 86.

1. Az első csoportban a fogadók, a nápolyi király és miniszterei meneteltek.
2. Ebben az egységben a királyi hintón a követség titkára ült.
3. E szakaszban „a bé-vezető Uraknak” cselédei vonultak fel.
4. Ebben az egységben Esterházy Pál Antal katonái meneteltek.
5. Itt egy törpe és egy fiatal szerecsen lépdelt.
6. Ezen a helyen a fegyverőrző csattogtatta csizmáit.
7. Itt a „kapuőrző” pompázott.
8. A herceg 28 cselédje vonult fel.
9. E szakaszban a herceg hat kengyelfutója kapott helyet.
10. Esterházy Pál Antal királyi hintón, egyedül ülve reprezentált, a hintó mellett hat hajdú lépdelt.
11. Ebben a bevonulási egységben a főlovászmester egyedül mutatkozott.
12. Itt hat úrfi – feltehetően Esterházy Pál Antal kíséretéből – „kondekorálta” az ünnepélyt.
13. Ebben a bevonulási szakaszban Esterházy Pál Antal udvarmestere egyedül menetelt.
14. Itt kapott helyet négy lovászmester.
15. Ebben az egységben üresen, csupán a pompa kedvéért a herceg egy hintóját húzták a lovak fullajtár- és kocsislegények kíséretében.
16. Következett a pápa nunciusának parádés hintója.
17. Ezt követte a szardíniai király követének szekere.
18. A menet e szakaszában vonult fel az allovászmester.
19. Esterházy Pál Antal második parádés szekérében a rokonok, Esterházy Imre és gróf „Berényi Uraimék” tűntek fel.
20. Esterházy Pál Antal harmadik parádés szekérében a herceg orvosa ült.
21. A herceg negyedik parádés szekérében Esterházy Pál Antal titkára foglalt helyet.
22. A herceg ötödik parádés szekere üresen jelent meg, körülvéve a lovászmester szolgálóival.
23. Itt 12 udvari tiszt vonult fel pompás ruhában.
24. A bevonulás e szakaszában négy lovasz vonult fel.
25. A menetet a nyereggyártó, a kovács és a szekérmester zárta be.

A kosztümökhöz fűzött kommentár egyaránt mutatja az etnikai érdeklődést, a nemzeti viseletek iránti figyelmet és a társadalmi rétegződést ábrázoló képet. „Az Házi-tisztek ruhájok állott gazdag arany-paszománnyal varrott veres dolmánybul” (23). „Az Urfiak közül ketten Magyar ruhában valának” (12). „A többi Urfiak Német ruhában valának” (12). „A törpe tisztja veres Magyar ruhában volt” (5). „A Szeretsen pedig török módon vala fel-öltözve” (5). „A Kengyel-futóknak felsőruhájok voltak habos kamukábul, avagy mórbul” (9). „Liberiai Cselédek, úgy-mint Lokájoknak szolgálknak [...] ruhájok állott, kik posztóból varrott, s gazdagon ezüsttel meg-paszományozott dolmánybul. [...] A kalapjuk ezüst spanyor paszománnyal bevonva” (3). „A hajdúk nadrágai kékek ezüst paszományok” (10). „A Katonáknak veres nadrágok [...] mente helyett Párducz-bürök valának” (4). „A lovászsoknak ruhájuk [...] ellenbe a Szeretsennek Török módra kivarrva” (14).

PÉTER SZABÓ
THE ROLE OF THE MASK AND THE COSTUME
IN EARLY MODERN HUNGARY

Masks and costumes were needed to represent power. The elementary forms of this developed in the antiquity, when Roman emperors ordered the preparation of their wax masks upon their death to leave them to the posterity. During the High Middle Ages, the legal doctrine emerged in England, stating that the king has two bodies: the body natural and the body politic. In the royal court, a wooden puppet with a wax mask and purple clothes were made to represent the latter. This symbol of eternal kingship, the effigy, played an important role in the royal funerals. As a result, knights appeared who portrayed the king in flesh and blood in various clothes, for example in the funerals of the Anjou kings.

Masks were widely used by nobles, citizens, peasants in the High Middle Ages, during the processions of significant religious festivals. The secular use of masks spread during the human-centered Renaissance, and after the crisis of Renaissance, during the Manierism. The custom of the Italian bourgeoisie was to put death masks on the fireplaces. In the England of Henry VIII, the masquerade was part of the aristocracy's subculture. The most important occasion of the popular representation was the carnival; with the help of various costumes they could criticize the supreme power.

The interest in geographical discoveries and exoticism gave new momentum to the masquerades in European ceremonial culture. The costume of the „savage” became very popular in the festivals of the European ruling class. The connection between Manierism and the mask was obvious. The man fleeing from the crisis of the Renaissance became vulnerable and often chose to hide behind a mask. Archduke Rudolph's (later Emperor Rudolph II and King of Hungary) ceremonies of Vienna and Prague characterised by mythology and cosmogony, heavily influencing the festivities of the Hungarian Kingdom.

The recently arranged documents of the Zeremoniallprotokolle 1652–1918 held in the Österreichisches Staatsarchiv gives insight into the ceremonies of the baroque court of Vienna. These unrestrained, splendid events can be justly considered as baroque pieces of art. The balls at the court became the venues of representing national character, as the interest in ethnic characteristics played a crucial role.

This study defines the art characteristics of the procession-like festivities based on the works of Johann Wolfgang Goethe: 1. Mass number (specifying the ratio). 2. Increasing the splendour: ranking the participants. 3. Increasing the splendour: more and more luxurious clothing (masks). 4. Increasing the splendour: increasingly luxuriant company for the dignitaries. 5. Body acting. We have sources concerning the masquerades and carnivals in the countryside. Concerning these festivities, the first task is to outline the social hierarchy. After the settlement of Szatmár (1711), those Hungarian aristocrats, who were willing to cooperate with the Viennese government, used the costume traditions of the Viennese court during their public appearances, but did not forget the traditions of their own courts. Beyond the costume traditions, this meant the undertaking of the contents of the tradition and the mixing of the traditions. Both the interest in ethnic characteristics and the portrayal of social hierarchy played an important role in the procession-like festivities. The clothing, thus the view carried messages. The scholars of the early modern era cannot leave the cultural heritage of the visual appearances of the contemporary social elite and the lower social classes out of consideration.